Journal of Modern Science tom 2/25/2015, s. 241–260

Livelihoods in the discussion about economic safety in peripheral regions

Zabezpieczenie egzystencji (*livelihoods*) w dyskusji o bezpieczeństwie ekonomicznym regionów peryferyjnych1

Mirosława Czerny
Uniwersytet Warszawski
mczerny@uw.edu.pl

Andrzej Czerny
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
aczerny@poczta.umcs.lublin.pl

Abstracts

In the discussion on the possibilities for emerging from a state of backwardness and underdevelopment that may be available to rural parts of developing countries, and in the search for a concept that might help reduce poverty levels in these same areas, reference is made to various strands of thought through which authors basically evoke one or other of the fundamental "schools" of development present in the subject literature for more than three decades now. Last two decades at least have brought a downward trend for the numbers working in agriculture in the world as a whole, the share of the overall workforce engaged in this kind of activity remains considerable in many developing countries. Agriculture continues to represent a basic source of income, thanks to which large groups of people in rural areas continue to have upkeep. And while today's world has a globalized system of food production, there remain – and continue in a strong position – the two key systems of farm production, i.e. commercial (albeit of differing magnitudes and production profiles) and subsistence (thanks to which the populations living in underdeveloped, poor and marginalized rural areas continue to be able to maintain their lives, if "only just").

The concept of *livelihood* used in this study is very useful in helping us understand the process of the accumulation – and the accessing – of certain non-material features and material goods known in general as assets,

which allow each household or each community to devise a strategy by which the basic existential needs are to be safeguarded. These are also sought in the context of features of the surroundings in which communities operate. It is accepted that the environment defined in this way is variable and vulnerable to all kinds of change, be this institutional, political or environmental (Carney 1998).

W geografii rozwoju ważnym zagadnienie, które jest szeroko omawiane w literaturze są kwestie ubóstwa, zacofania i braku możliwości rozwoju na szczeblu lokalnym, w regionach trudnodostępnych, zamieszkanych przez ludność tubylczą. Oprócz czynników lokalizacyjnych przyczyn tej sytuacji szuka się w historii gospodarczej i politycznej regionów, a szczególnie w procesach politycznych odpowiedzialnych za redystrybucję ziemi rolnej od czasów kolonialnych. Reformy rolne realizowane w krajach andyjskich w latach 60. XX wieku nie zmieniły radykalnie tej sytuacji i w dalszym ciągu istnieją rzesze rolników gospodarujących na niewielkich poletkach (minifundios). Stąd też projekty rozwojowe kładą duży nacisk na promowanie działalności pozarolniczej na obszarach wiejskich, także w krajach globalnego Południa Kwestia ta ma fundamentalne znaczenie dla poprawy warunków życia ludności wiejski i zwiększenia jej aktywów (Kinsey 2002).

Liczba osób, pracujących w rolnictwie, wykazuje wprawdzie w skali globalnej od co najmniej dwóch dekad wyraźną tendencję spadkową, jednak w dalszym ciągu w krajach rozwijających się ich udział w zatrudnieniu jest znaczny. Rolnictwo w dalszym ciągu stanowi podstawowe źródło utrzymania znacznych grup ludności regionów wiejskich. We współczesnym, zglobalizowanym systemie produkcji żywności utrzymują się i nie schodzą ze swoich silnych pozycji dwa najważniejsze systemy produkcji rolnej: gospodarstwa towarowe (różnej wielkości i o różnym profilu produkcji) oraz gospodarstwa subsystencyjne, dzięki którym utrzymuje się ludność wiejska obszarów nierozwiniętych, ubogich, zmarginalizowanych.

Keywords:

rural development, livelihood, poverty, global South, Peru

rozwój wsi, zabezpieczanie egzystencji (livelihood), ubóstwo, globalne Południe, Peru

Wprowadzenie – wieś w krajach rozwijających się

W dyskusji na temat wychodzenia z zacofania i niedorozwoju regionów wiejskich w krajach rozwijających się oraz poszukiwań koncepcji, zmierzających do zmniejszenia poziomu ubóstwa na tych obszarach, pojawiają się różne wątki, w których przedstawiane są też koncepcje rozwoju i w których autorzy nawiązują do wielu szkół „rozwojowych" obecnych w literaturze przedmiotu od ponad trzech dekad. Wśród licznych tematów poruszanych w związku z utrzymującym się ubóstwem, zwraca się uwagę także na dwie kwestie, rzadziej obecne w literaturze. Pierwsza to znaczenie radykalnej, wprowadzanej z zewnątrz redystrybucji (jak to jest pokazane obecnie w literaturze) na terenach wiejskich, w tym przede wszystkim redystrybucji ziemi. Kwestia ma fundamentalne znaczenie dla poprawy warunków życia ludności wiejski i zwiększenia jej aktywów (Kinsey 2002). Niestety, w krajach Ameryki Łacińskiej stanowi ona w dalszym ciągu tabu lub tak trudny do przeprowadzenia projekt, że prawie nie jest obecna w politykach rządowych. Drugą kwestią, powszechnie obecną w dyskusji nad wychodzeniem z niedorozwoju, jest wszechobecne przeświadczenie, że zaangażowanie rodzin rolniczych w szerokie spektrum działalności nierolniczej jest coraz szersze, wydaje się być trwałym modelem zabezpieczenia *livelihoods* i stale wzrasta (Kinsey 2002).

Liczba osób pracujących w rolnictwie wykazuje wprawdzie w skali globalnej od co najmniej dwóch dekad wyraźną tendencję spadkową, jednak w dalszym ciągu w krajach rozwijających się ich udział w zatrudnieniu jest znaczny. Niezależnie od wskaźników, dotyczących zmian w strukturze zatrudnienie w krajach globalnego Południa, rola rolnictwa w systemie gospodarczym nie spada, a w większości tych krajów w dalszym ciągu jest bardzo duża. Składa się na to wiele przyczyn, wśród których między innymi można wskazać na następujące:

1. Rolnictwo w dalszym ciągu stanowi podstawowe źródło utrzymania znacznych grup ludności regionów wiejskich. We współczesnym, zglobalizowanym systemie produkcji żywności, utrzymują się i nie schodzą ze swoich silnych pozycji dwa najważniejsze systemy produkcji rolnej: gospodarstwa towarowe (różnej wielkości i o różnym profilu produkcji) oraz gospodarstwa subsystencyjne, dzięki którym utrzymuje się ludność wiejska obszarów nierozwiniętych, ubogich, zmarginalizowanych. Między nimi jest oczywiście cały wachlarz możliwych gospodarstw o różnym stopniu utowarowienia. Dla milionów mieszkańców regionów peryferyjnych, niedoinwestowanych, zamieszkałych

przez ludy tubylcze lub ubogich kolonistów, własne gospodarstwo rolne w dalszym ciągu stanowi podstawę egzystencji;

2. Miasta nie są w stanie wchłonąć wszystkich ubogich mieszkańców terenów wiejskich. Często miasto stanowi rynek pracy jedynie dla niektórych członków rodzin wiejskich. Przy utrzymujących się ogromnych dysproporcjach społecznych rolnictwo daje możliwość utrzymania rodziny, czego miasto często nie może oferować. Stąd utrzymywanie się szerokiego sektora rolnictwa subsystencyjnego, biednego, o niskich nakładach kapitału i środków technicznych na produkcję rolną jest powszechne;
3. Programy pomocowe skierowane są do sektorów ubogich. Znaczna część tych programów stawia sobie za cel poprawę warunków życia ludności wiejskiej. Niezliczona liczba organizacji pozarządowych, kościelnych i innych – krajowych i międzynarodowych działa na wsi w krajach rozwijających się. Ich działalność jest na rękę miejscowej władzy lokalnej, gdyż organizacje te realizują część zadań, które w normalnych warunkach powinny być wykonywana przez lokalne władze. Często wspierają gospodarstwa rodzinne, nie towarowe, dzięki czemu ich obecność w krajobrazie wiejskim jest znacząca.
4. Utrzymanie ludności na wsi stanowi cel polityczny. Wiele rządów utrzymuje rozległy sektor rolny – subsystencyjny, niedorozwinięty, w którym znaczna część ludności to analfabeci, gdyż taką ludnością jest łatwo manipulować, a w konieczności podejmowania dużych inwestycji w sektorze pozarolniczym, łatwo jest ją usunąć z terenów cennych, np. ze względu na odkryte złoża surowców lub z uwagi na poszerzenie areału upraw towarowych (głównie soi).

Z powyższego wynika, że analiza koncepcji i dyskusji dotyczących wsi, rolnictwa i społeczności wiejskiej stanowią ważną kwestię nie tylko badawczą, ale również polityczną i gospodarczą. Pozwala to na włączenie się geografów do dyskusji na temat teoretycznych podstaw rolnictwa i systemów produkcji na wsi oraz ich roli w procesach rozwoju w zglobalizowanym świecie. Nie wynika to jedynie z funkcji, jaką spełnia rolnictwo w systemie produkcji żywności. Ważniejszą kwestią w badaniach nad rozwojem i ubóstwem jest poznanie interakcji między kapitałem ludzkim a zasobami przyrody, nieodzownymi do właściwego funkcjonowania systemów rolnych oraz rozwijania nowych funkcji na terenach wiejskich, nie tylko związanych z produkcją żywności (Mora-Delgado 2006). Cechy specyficzne, charakteryzujące każdy wiejski system społeczny oraz system produkcji rolnej, wiedza na temat lokalnych uwarunkowań gospodarki

rolnej, umiejętności stosowania różnych strategii przeżycia w sytuacjach kryzysu i zagrożenia płodów rolnych, metody reprodukcji i utrzymania poziomu życia w różnych etapach rozwoju społecznego itp., także stanowią przedmiot analizy w geografii rozwoju i zrównoważonych strategii rozwoju wsi. (ibid.).

Koncpecja livelihood

Livelihood (lub *livelihoods*) – koncepcja i termin rozpowszechnione w języku angielskim od lat 90. XX w. W wolnym tłumaczeniu na język polski oznaczają metody i sposoby zabezpieczenia egzystencji przez gospodarstwa domowe (rodziny). W języku hiszpańskim przyjęło się określenie „sposoby życia" (*modos de vida*).

Termin ten posiada różne konotacje. DFID (1999) w raporcie skierowanym do organizacji pomocy rozwojowej, opierając się na wcześniejszych pracach Chambers i Conwav (1992), ogólnie zakłada, że przez *livelihoods* rozumieć należy możliwości, aktywa (do których wchodzą zasoby zarówno materialne jak i społeczne) i działania niezbędne do zabezpieczenia codziennych potrzeb mieszkańców (do zdobycia środków do życia). *Livelihood* jest zrównoważony, kiedy może wytrzymać obciążenia i kłopoty, dosięgające gospodarstwo domowe i po pewnym czasie samodzielnie wrócić do równowagi (wyzdrowieć). Jednocześnie też może utrzymać i polepszyć swoje możliwości i aktywa, zarówno obecnie, jak i w przyszłości, bez uszkodzenia istniejących podstaw egzystencji oferowanych przez środowisko naturalne.

Podobnie FAO (Steward Carloni, 2006), w przewodniku dla misji i organizacji pozarządowych, pracujących na terenach wiejskich w krajach o wysokim poziomie ubóstwa, opiera się na tej definicji, również podkreślając znaczenie zdolności i możliwości, tkwiących w gospodarstwie domowym lub we wspólnocie wiejskiej, w przezwyciężeniu trudności i kłopotów zarówno dnia codziennego, jak i nagłych poważnych kryzysów, spowodowanych czynnikami zewnętrznymi (naturalnymi, ekonomicznymi, politycznymi).

Koncepcja *livelihood* oznacza sposób myślenia o celach, zakresach i priorytetach rozwoju. Okazała się ona na tyle atrakcyjna dla badaczy zajmujących się zagadnieniami niedorozwoju i ubóstwa, że niektóre organizacje pomocowe uznały ją za ważne narzędzie, umożliwiające określenie poziomu niedorozwoju, najważniejszych potrzeb i braków występujących w danej wspólnocie lub gospodarstwie domowym oraz pozwalające

nakreślić najważniejsze cele polityki prorozwojowej. W raporcie DFID (DFID, 1999, str. 1) autorzy wręcz twierdzą, że dzięki zastosowaniu w praktyce koncepcji teoretycznej można promować rozwój na poziomie lokalnym, zwiększając tym samym skuteczność pomocy rozwojowej.

Jest to koncepcja bardzo użyteczna w zrozumieniu procesu akumulowania i dostępu do pewnych cech niematerialnych i dóbr materialnych, zwanych ogólnie aktywami, które pozwalają na zdefiniowanie każdemu gospodarstwu domowemu lub większej wspólnocie strategii działania zmierzającej do zabezpieczenia podstawowych potrzeb egzystencjalnych. Rozpatrywane są one w kontekście cech otoczenia, w których te wspólnoty funkcjonują. Przyjmuje się, że to otoczenie jest zmienne i wrażliwe na wszelkie zmiany – instytucjonalne, polityczne, środowiskowe. (Carney, 1998). Pozwala na zintegrowaną analizę strategii życia gospodarstw domowych szczególnie na terenach wiejskich (Chambers y Conway 1992; Bebbington 1999). Często służy za model koncepcyjny, przyjmowany przez organizacje międzynarodowe i pozarządowe, działające w krajach rozwijających się i mające za zadanie wspieranie i badanie kwestii rozwoju i walki z ubóstwem (Karl, 2002; Toner y Franks, 2006).

Według Chambers i Conway (1992) sposób życia to możliwości, aktywa (zasoby materialne i społeczne) i działania niezbędne do zaspokojenia podstawowych potrzeb jednostki i rodziny. Ellis (2000) kładzie nacisk na zróżnicowanie strategii, które są rozwijane w ramach szukania możliwości przetrwania na terenach wiejskich i je definiuje, jako „proces, za pomocą którego wiejskie gospodarstwa rolne tworzą coraz wyraźniej [bardziej] zróżnicowane port folio działań i aktywów dla przeżycia i polepszenia warunków swojego życia". (Ellis, 2000, str. 23).

W odróżnieniu od innych podejść, to dotyczące sposobów życia [*livelihoods*] wywodzi się z gospodarstwa domowego jako jednostki społeczno-ekonomicznej i analitycznej, określając jej zaopatrzenie w pięć form kapitału lub aktywów *livelihood*.

W celu zrozumienia relacji między aktywami oraz wyjaśnienia związku między dostępnością do aktywów a rozwojem zrównoważonym oraz funkcjonowania gospodarstwa domowego w określonym otoczeniu, zarówno przyrodniczym, jak i w kontekście politycznym i instytucjonalnym, autorzy raportu DFID przedstawili, powszechnie dziś cytowany Sustainable Livelihoods Framework (Ryc. 1).

Jest to prosty model graficzny, który poza tym, że pokazuje wzajemne relacje w systemie *livelihood,* to jeszcze łączy tę koncepcję z inną, równie popularną w badaniach nad rozwojem i ubóstwem, a mianowicie

koncepcją wrażliwości społecznej (*vulnerability*). Lewa strona tego schematu to pięciobok, symbolizujący pięć najważniejszych aktywów, które stanowią podstawę egzystencji – kapitał ludzki, kapitał przyrodniczy, kapitał finansowy, kapitał społeczny i kapitał fizyczny. Jednocześnie na te aktywa wpływa silnie otoczenie, zwane tu kontekstem wrażliwości – wstrząsy (*shocks*),sezonowość (*seasonality*), trendy (*trends*) i zmiany (*changes*). Na jakość, wielkość oraz możliwość kumulowania aktywów znaczny wpływ mają, oprócz procesów zewnętrznych, także polityki i instytucje. Baza (lub zbiór aktywów) jest wrażliwa na polityki i instytucje, które stanowią otoczenie każdego gospodarstwa domowego lub wspólnoty wiejskiej. Kontekst polityczny i instytucjonalny świadczą nie tylko o porządku prawnym państwa, ale też o skuteczności egzekwowania prawa i prawidłowego wypełniania swoich funkcji przez instytucje państwowe na wszystkich szczeblach terytorialnych. *Livelihood*, szczególnie w krajach o niestabilnej sytuacji politycznej oraz nieskutecznie egzekwowanych przepisach prawa, wpływają więc też na wrażliwość społeczną. Grupy społeczne i jednostki są tu bardziej narażone na gwałtowne, nieoczekiwane zdarzenia, często wynikające z nieobecności lub słabości państwa w różnych dziedzinach życia, niż w krajach rozwiniętych.

Ryc. 1. Struktura *livelihood*

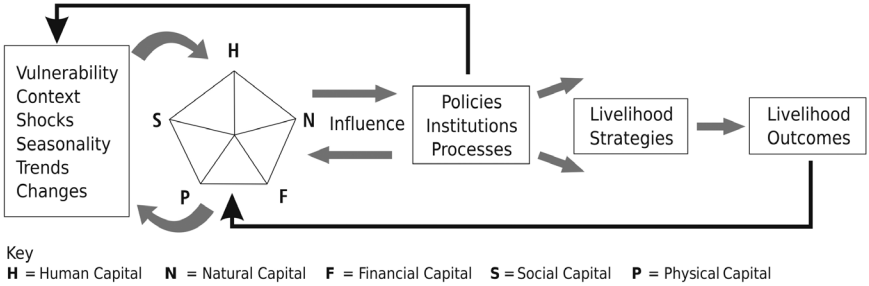

Źródło: Steward Carloni A. (2006). Rapid guide for mission "Analysing local institutions and livelihoods, GUIDELINES, FAO.

W zrozumieniu tego na czym polega *livelihood* i jakie metody stosować do jego analizy, oprócz pięciu rodzajów kapitału analizuje się również, według poglądów specjalistów z FAO (Stewart Carloni, 2006, str. 9), następujące kwestie:

- kontekst wrażliwości (*the vulnerability context*);
- aktywa (*livelihood assets*);
- instytucje (*institutions*);
- strategie (*livelihood strategies*);
- resultaty (*livelihood outcomes*).

Kontekst wrażliwości odnosi się, według autorów FAO (ibid.), do zdarzeń nieprzewidywalnych , które mogą zagrozić istniejącemu *livelihood*. W regionach słabych ekonomicznie lub wrażliwych na kryzysy z powodu niepewnej sytuacji politycznej, każde zdarzenie zewnętrzne, lub którego przyczyny tkwią wewnątrz danego obszaru lub grupy społecznej, może gwałtownie zachwiać niestabilną równowagą egzystencji i sprawić, że gospodarstwa domowe znajdą się w nędzy. Kontekst wrażliwości może być jakby wpisany w daną lokalizację, a ludzie tam mieszkający żyją pod stała presją tego kontekstu ,np. na terenach sejsmicznych, obszarach nawiedzanych przez huragany, na terenach zalewowych. Zdarzenia, które następują są gwałtowne, trudno przewidywalne, nie zawsze ich siła jest właściwie oceniana przez mieszkańców, którzy nie podejmują wcześniej akcji obronnych (np. nie ewakuują się). Kontekst wrażliwości wynika również ze zmieniających się warunków przyrodniczych, np. pod wpływem zmian klimatycznych, kiedy brak j opadów nasila erozję gleby. Proces ten postępuje wolniej, niż wyżej wspomniane zjawiska, ale prowadzi do zubożenia *livelihoods*, a w długiej perspektywie do biedy. W badaniach naukowych, przeprowadzonych w wybranych regionach andyjskich, było ważne, tak jak to też podkreśla FAO (ibid.), określenie, czy kłopoty i większe zagrożenia dotyczą całej wspólnoty, czy pojedynczych gospodarstw domowych.

Aktywa to jeden z najważniejszych elementów całej koncepcji *livelihood*. Zakłada ona bowiem, że każde gospodarstwo domowe i cała wspólnota posiada zasoby, czy też dobra, które może wykorzystać, żeby poprawić swój poziom życia. Z punktu widzenia teorii rozwoju jest to założenie bardzo ogólne. Geografia bada różne środowiska i zakłada, że są takie, które nie umożliwiają poprawy warunków życia. Wprawdzie nauki humanistyczne przyjmują ten punkt widzenia, to jednak badania terenowe w Peru pokazały, że wspólnoty nie posiadają żadnych aktywów, albo nie traktują swoich umiejętności jako aktywów.

Przykłady aktywów przedstawione w przewodniku FAO (FAO, 2006) są listą wszelkich możliwych składników danego środowiska życia, które zdaniem autorów mogą polepszyć *livelihood*. Wszystkie aktywa są równie ważne w utrzymaniu *livelihood* i tworzeniu lepszego środowiska życia. Jednocześnie w sytuacji rzeczywistej proporcje między poszczególnymi

kapitałami, ich wagą i znaczeniem, są odmienne. Każda wieś, wspólnota rolna lub gospodarstwo domowe przez długie lata tworzyły swoje aktywa, a ich wielkość zależała od całego splotu relacji charakterystycznych dla danego obszaru. Już same podziały społeczne, wynikające z przeszłych roli i stosunków społecznych, ukształtowały podziały w dostępie do aktywów.

To właśnie fakt ukształtowania się regionów historycznych, opartych na wspólnej przeszłości i przeżyciu wspólnie pewnych wydarzeń, wzmacnia więzi we wspólnocie i stanowi ważne aktywa w sytuacjach kryzysowych. Jednak obok przeszłości istotną rolę w procesach rozwoju odgrywa kontekst polityczny i instytucjonalny. Zarówno instytucje, jak i polityka stanowią zbiór czynników zewnętrznych, które wpływają na relacje między aktywami, a tym samym na kształt *livelihood*.

Ilustracją tego, jak polityka i otoczenie instytucjonalne wpływa na *livelihoods* ludności ubogiej, ułatwiając lub utrudniając dostęp do aktywów, jest większość krajów Ameryki Łacińskiej. Zapewne w innych częściej świata jest podobnie. Szczególnie widoczne są te relacje, które spychają na margines życia społecznego ludność wiejską oraz nie włączają jej w główny nurt życia gospodarczego i politycznego kraju. Ludność ta jest oficjalnie dyskryminowana i pozbawiona opieki ze strony państwa. Ubodzy mają trudności z dostępem do wiedzy, kapitału, informacji, także do wszelkich aktywów materialnych (ziemi, bydła, lasów, wody, etc.). Te gospodarstwa domowe, które posiadają więcej aktywów lub lepszy do nich dostęp (jak ziemię, wodę, bydło, sprzęt rolniczy, pieniądze oraz dostęp do edukacji i szkoleń) oraz przynależą do lokalnych lub regionalnych sieci społeczno-politycznych, towarzyskich, kulturalnych, etc., cechują szersze możliwości dostosowawcze do zmieniającej się globalnej lub regionalnej sytuacji gospodarczej i do przystosowywania się do zmieniających się uwarunkowań egzystencji.

Stewart Carloni (2006, str. 4) twierdzi, że istnieje sprzężenie zwrotne między kontekstem wrażliwości a własnością aktywów. Z jednej strony pojawiające się kłopoty, trudności, kryzysy, etc. przyczynić się mogą do utraty aktywów; z drugiej strony aktywa, będące w posiadaniu rodziny lub wspólnoty wiejskiej, mogą chronić *livelihoods* przed właśnie pojawiającymi się trudnościami. Kapitał ludzki jest mniej wrażliwy na sytuacje kryzysowe, gdyż trudno jest go utracić.

Wraz z dyskusją na temat zrównoważonego *livelihood* oraz wrażliwości społecznej pojawiła się także kwestia wytrzymałości [*resistance*] gospodarstw domowych i społeczności lokalnych. Jest to ciekawy, być może jeszcze w niewystarczającym stopniu wyjaśniony wątek – dlaczego

przez wieki jedne społeczeństwa lub społeczności lokalne przetrwały, a inne zanikły. Ten wątek wiążę się z dzisiejszą dyskusją o tym, co się dzieje, gdy głęboki kryzys dotyka rodziny lub wsie. Czy są one w stanie przetrwać. Ogólnie przyjmuje się, że większe, bogatsze, bardziej zróżnicowane aktywa sprzyjają procesowi odbudowy i długiego trwania. Posiadania zapasów żywności, licznych stad bydła, lub innych zasobów pozwala przetrwać kryzys. W braku takich aktywów, lub gdy są one słabe, częściej dochodzi do emigracji, ucieczki, przesiedleń, co w konsekwencji powoduje brak ciągłości trwania. Wytrzymałość i odporność to zdolność gospodarstwa lub większej liczebnie społeczności do przeciwstawienia się kłopotom. Ich wrażliwość na nie jest wyższa.

W wypadku posiadania ograniczonych aktywów (niewiele ziemi, niewiele zwierząt, ograniczony kapitał fizyczny i finansowy, słaba, mało wydajna siła robocza w rodzinie, niski poziom edukacji lub całkowity brak możliwości konkurowania na rynku) (Stewart Carloni (2006: 7) poziom wrażliwości grup społecznych jest znaczny.

Strategiami *livelihood* są „zakres i połączone działania oraz wybory mieszkańców dla zabezpieczenia środków do życia i osiągnięcie zamierzonych celów" Stewart Carloni (Stewart Carloni, 2006, str. 4). Każde gospodarstwo domowe oraz każda wspólnota planuje kroki, które mają albo utrzymać status quo, albo przyczynić się do wzrostu poziomu życia. Ogólne strategie są podobne dla wszystkich gospodarstw – wzrost dobrobytu rodziny. Jednak możliwości wyboru przez poszczególne rodziny są różne i zależą od celów osobistych, zasobów oraz dostosowania strategii do rzeczywistych możliwości gospodarstwa. Strategie są krótkoterminowe, średnioterminowe i długoterminowe. Do krótkoterminowych należą te, które mają zapewnić środki do życia rodzinie. Strategie średnioterminowe obejmują kilka lat i plany np. z rozbudową mieszkania (domu). Natomiast strategie długoterminowe to plany dotyczące przyszłości rodziny czy gospodarstwa domowego, przy założeniu poprawy jakości kapitału społecznego (np. lepszej edukacji dzieci).

Każde gospodarstwo domowe przyjmuje własną strategię *livelihood*. Wszystkie działania realizowane przez gospodarstwo domowe, zmierzające do utrzymania poziomu życia lub jego poprawy, tworzą system *livelihoods*. Dokładna analiza systemów *livelihoos* stanowi ważny element badań nad niedorozwojem, zarówno na terenach wiejskich, jak i w miastach. W tym wypadku założono, że to obszary wiejskie są szczególnie dotknięte niedorozwojem. Przyjmuje się również, że w strategii przeżycia, przyjmowanej przez mieszkańców zmarginalizowanych regionów

wiejskich, większość członków gospodarstwa domowego otrzymuje wynagrodzenie za swoją pracę, łącząc dochody z produkcji rolnej, hodowli oraz działalności pozarolniczej na miejscu lub poza miejscowością stałego zamieszkania. Dochody uzyskane przez poszczególne osoby, wchodzące w skład gospodarstwa domowego, są łączone i służą do utrzymania całej rodziny. Czasem niewielką ich część (na własne potrzeby) zostawiają sobie osoby, które te dochody uzyskują.

Poza zajęciami(działalnością produkcyjną), które przynoszą dochody i są przeznaczone na utrzymanie rodziny, pozostają zajęcia mieszczące się z kategorii reprodukcji które należy wykonywać każdego dnia lub w regularnych odstępach czasu, np. zaopatrzenie w wodę, opał, opieka nad dziećmi, itp. Do systemu *livelihoods* należą też prace na rzecz wspólnoty, wspólnie wykonywanie pracy np. przy utrzymaniu drogi do wsi lub utrzymywaniu porządku i bezpieczeństwa (np. *rondas campesinas* – organizacje mieszkańców, których celem jest zapobieganie przestępczości na wsi). Wśród mieszkańców Andów tradycja prac wspólnych jest bardzo długa i wręcz wpisana w system relacji społecznych. Każdy dorosły członek wspólnoty jest zobowiązany do brania udziału w pracach na rzecz tejże. Np. po zimie, to jest okresie silnych opadów, wiele dróg jest uszkodzonych lub nieprzejezdnych w niektórych miejscach. Cała wspólnota bierze udział w naprawie drogi.

Jak dalej podkreśla w swojej pracy Stewart Carloni (2006: 5), na strategie *livelihoods,* przyjmowane przez gospodarstwa domowe, ogromny wpływ mają instytucje lokalne, które nie tylko stoją na straży przestrzegania porządku i prawa, ale przede wszystkim powinny wspierać wszelkie inicjatywy oddolne, zmierzające do polepszenia warunków życia mieszkańców i ułatwiać mieszkańcom dostęp do informacji, wiedzy, kredytów i umożliwiać partycypację społeczną. Instytucje lokalne otrzymują informacje na temat programów, projektów, inicjatyw, działań NGO i innych organizacji, które są zainteresowane realizacją zadań w regionie. Powinny zatem ocenić właściwie te inicjatywy i zaprosić mieszkańców do dyskusji na temat ich preferencji. Przekaz informacji powinien być uczciwy i kompetentny. Także właściwie naświetlona powinna być kwestia korzyści i zagrożeń. Instytucje lokalne, poprzez dostęp i kontrolę przepływu informacji i decyzje, dotyczące działań gospodarczych w regionie, wpływają więc na strategie gospodarstw domowych w kwestii planowanych *livelihoods*.

W ostatecznym wyniku, wzajemne relacje między gospodarstwem domowym a instytucjami lokalnymi, przyczyniają się do realizacji przez

gospodarstwa domowe strategii *livelihoods,* zmierzających do utrzymania bezpieczeństwa żywnościowego, odpowiedniego poziomu dochodów, dobrego stanu zdrowia, akumulacji aktywów, a także dobrych relacji między członkami gospodarstwa domowego a członkami lokalnej wspólnoty (Stewart Carloni, 2006, str. 5).

Baza aktywów, którymi dysponują gospodarstwa domowe, jak wspomniano wyżej, jest inna w gospodarstwach ubogich i inna w gospodarstwach dobrze prosperujących. Te różnice wynikają w dużym stopniu z istniejącej polityki (zarówno na szczeblu centralnym, jak i lokalnym), instytucji i procesów, od których zależą możliwości wykorzystywane przez gospodarstwa domowe (Stewart Carloni 2006: 6). Ograniczony dostęp do ziemi, wody, zasobów naturalnych i innych aktywów ogranicza opcje *livelihoods* gospodarstw najuboższych. Brak aktywów w nagłych wypadkach sprawia, że są one wrażliwe na kłopoty, które powodują negatywne rezultaty w *livelihoods* i prowadzą do spadku aktywów gospodarstw domowych. W następstwie tego sytuacja gospodarstw domowych stale się pogarsza i trudno im się wydostać z kręgu ubóstwa. Te gospodarstwa, które posiadają szerszą bazę aktywów są mniej wrażliwe na sytuacje kryzysowe i są w stanie obronić swoje *livelihoods.* To pozwala gospodarstwom znajdującym się w lepszej sytuacji gospodarczej podejmować strategie przedsiębiorczości i wybierać korzystne opcje *livelihoods.*

Dylematy rozwoju obszarów wiejskich w Ameryce Łacińskiej

Rozwój terenów wiejskich, w tym produkcji rolnej w Ameryce łacińskiej, coraz częściej definiowany jest w literaturze przedmiotu jako „nowa wiejskość" (*nueva ruralidad*). W koncepcji tej autorzy wskazują na możliwość zintegrowania koncepcji rozwoju wsi i rzeczywistych polityk i strategii stosowanych do promowania tego rozwoju (Echeverria, Ribero, 2002). Pojawiają się próby wskazania na instrumenty i narzędzie, które umożliwiają skuteczne zarządzanie terenami wiejskimi oraz sprawiają, że władze lokalne są skłonne bardziej zaangażować się w działania na rzecz lokalnych społeczności (zamiast myśleć jedynie o własnej karierze politycznej). Tym samym uznają, że zróżnicowanie działalności, przynoszącej dodatkowe dochody mieszkańców (produkcyjnej i usługowej), jest kluczowe w walce z ubóstwem i likwidacji opóźnienia w rozwoju w stosunku do innych (centralnych) regionów kraju. Innymi słowy, podejście do badań nad rozwojem z punktu widzenia oceny działań terytorialnych danej

społeczności prowadzi do zmian w relacjach społecznych, wytworzonych wcześniej na konkretnym obszarze (Schneider, Peyré, 2006). Dostarczanie przez ludność wiejską dóbr i usług, wykraczających poza tradycyjną produkcję rolną, stwarza nowe możliwości akumulowania aktywów na wsi, a także sprzyja takiemu gospodarowaniu zasobów, które mogą prowadzić do ich ochrony. Miejscowa ludność, nie chcąc zbyt szybko tracić zasobów, które wykorzystuje, stara się je chronić. Niestety, ta uwaga nie odnosi się do wszystkich sytuacji i miejsc, gdzie eksploatacja zasobów stanowi dodatkowe źródło dochodów. Zwraca się także uwagę na zachowanie krajobrazu naturalnego, który ceniony jest przez miejscową ludność i jak się dalej okaże, często ten walor jest wymieniany jako aktyw w regionie badań w północnym Peru. Społeczności lokalne doceniają także znaczenie dóbr kultury i możliwość ich wykorzystania w procesie rozwoju, chociaż czasem spotykano się z opinią, że lepiej, żeby nie odkryto na ich terenie zabytków kultury materialnej z czasów prekolumbijskich, gdyż może to spowodować zabranie przez państwo ziemi, która należy do wspólnoty lub pojedynczej rodziny, w celu ochrony zabytków.

Z drugiej strony, jak twierdzą Gómez Dmetrio W., Sánchez Vera E., Espinoza Ortega A., Herrera Tapia F. (2013), instrumenty wsparcia stosowane w promowaniu rozwoju terenów wiejskich, polityki publiczne realizowane w wielu regionach Ameryki Południowej oraz strategie zarządzania terytorialnego nie odegrały poważnej roli i nie przyniosły poważnych rezultatów w tworzeniu i implementacji działań (strategii, polityk, inwestycji) na rzecz rozwoju. Modele i wzorce normatywne, przygotowane do zastosowania w krajach rozwijających się, rzadko okazują się być skutecznym instrumentem w zarządzaniu i wspieraniu strategii rozwoju (ibid.).

Rozwój obszarów wiejskich w Ameryce Południowej stanowi przedmiot badań i dyskusji nie tylko ze strony naukowców, ale przede wszystkim polityków, którzy dostrzegli mieszkańców wsi, jako ważnych wyborców, świadomych swoich decyzji. W czasach, kiedy wieś południowoamerykańska charakteryzowała się wysokim poziomem analfabetyzmu łatwo było manipulować jej mieszkańcami. Dzisiaj, kiedy walka z analfabetyzmem przyniosła pozytywne rezultaty (co nie znaczy, że zniknął ten problem całkowicie, o czym będzie mowa dalej), ludność wiejska zaczęła stanowić ważny elektorat wszystkich partii politycznych. Wpływy globalnych procesów ekonomicznych i społecznych sprawiły, że wieś południowoamerykańska coraz intensywniej przyłącza się do globalnych sieci dystrybucji i handlu towarów. Jednak w tym procesie napotyka na wiele trudności i barier, które powinny zostać rozwiązane na poziomie

lokalnym. Od lat 80. XX w. środowisko wiejskie Ameryki Południowej doświadcza znacznych zmian, szczególnie w sferach politycznej, ekonomicznej i społecznej (Mora 2009: 9). Według Berdegué *et al.* (2008: 13) te zmiany spowodowane są koniecznością dostosowywania swoich strategii przetrwania do nowych globalnych warunków i tworzenia odpowiedniego zaplecza (głównie politycznego), by mieć łatwiejszy dostęp do rynków globalnych. Nowe strategie, podejmowane przez mieszkańców, okazały się nie zawsze skuteczne ze względu na wieloletnie zaniedbania w integrowaniu rynków lokalnych drobnych producentów z rynkiem krajowym i międzynarodowym. Wytworzyła się sytuacja, w której lokalne rynki rolne znalazły się w warunkach opuszczenia i niepewności.

Ocena wpływu polityk i strategii rozwoju wsi jest bardzo trudna. Różne potrzeby odbiorców, a także różne, niezintegrowane ze sobą projekty, realizowane przez różne instytucje, nie sprzyjają tworzeniu spójnej koncepcji rozwojowej. Jednocześnie wieś szuka nowych możliwości rozwoju i inwestycji w działalność pozarolniczą. Programy rozwoju sektorowe lub celowe, realizowane w celu stworzenia palety nowych możliwości w tworzeniu dóbr i usług, zmieniają tradycyjne modele życia rodzin i całych wspólnot wiejskich. Jednak ich wielkość i fragmentaryczność (stosowane są niekiedy na niewielkich fragmentach jednostki administracyjnej) nie dostarczają pełnej wiedzy na temat ich skuteczności. Poza tym, często po pewnym sukcesie programu w pierwszym roku (najwyżej 2-3 latach) jego funkcjonowania, kiedy nie ma już dalszego wsparcia zewnętrznego (bo eksperci się wycofują, pieniądze się skończyły, organizacja realizująca program przenosi się do innego regionu), pewna część mieszkańców rezygnuje z dalszej realizacji projektu.

Kraje Ameryki Południowej podejmują różne strategie rozwoju sektora wiejskiego. Jedne z nich są bardziej zawansowane pod tym względem (jak np. Meksyk) (Skoczek 2013), inne dopiero w wyniku ogólnego polepszenia się stanu gospodarki po 2010 roku zaczynają wprowadzać programy i strategia poprawy warunków życia na terenach wiejskich. Do tej grupy należy Peru, gdzie wcześniej, cały ciężar pomocy niesionej wiejskim regionom peryferyjnym, spoczywał na barkach organizacji pozarządowych. O ile programy rządowe skierowane na poprawę efektów produkcji są coraz bardziej skuteczne, o tyle kształtowanie mechanizmów działań międzysektorowych i między różnymi instytucjami centralnymi a regionalnymi nie jest tak skuteczne. Wielokrotnie, podczas prowadzonych wywiadów, dawano temu dowód w relacjach o trudnościach, jakie napotykają jeszcze ciągle rolnicy. Nacisk w programach rozwoju wsi kładziony

jest na edukację, ochronę zdrowia, zwiększenie produkcji rolnej, rozbudowę infrastruktury wiejskiej, poprawę warunków życia ludności (w tym higienicznych), rozwój społeczny (Czerny 2008).

Polityki rządu centralnego i regionalnego dominuje podejście klienteli styczne do zarządzania projektami i przyznawania środków. Rząd centralny finansuje przedsięwzięcia z zakresu infrastruktury drogowej, telekomunikacyjnej i wodnej. Także w jego gestii jest edukacja. Z punktu widzenia wiejskich regionów peryferyjnych ta działalność jest oceniana jako niewystarczająca. Realizacja celów publicznych nie jest ukierunkowana (lub nie wspiera) na zwiększenie aktywów produkcyjnych. W pewnym sensie następuje jedynie wsparcie wzmocnienia aktywów społecznych. Dzieje się to za pomocą subsydiów dla regionów wiejskich. (Nuevo Plan,… 2013). Programy wzmacniające aktywa produkcyjne są wdrażane dzięki porozumieniu trzech stron: rolników indywidualnych, władz regionu i władz centralnych.

Najważniejszym zadaniem polityki władz regionalnych lub centralnych jest zaspokojenie popytu na środki żywności na obszarach najuboższych. Badany region należy do najuboższych w Peru mimo dobrych warunków środowiska naturalnego, jakie tam istnieją. Efekty tych działań nie są spójne, a ich skuteczność zależy przede wszystkich od uwarunkowań politycznych i lokalnych relacji władzy i wspierania określonych grup interesu.

Mieszkańcy starają się osiągnąć podstawowy cel – zabezpieczenie najważniejszych potrzeb rodziny: zabezpieczenie w żywność, możliwość edukacji dzieci i korzystanie z opieki zdrowotnej. Podejmując działalność w sektorze pozarolniczym narażeni są na różnego typu niedogodności związane z brakiem wykształcenia, koniecznością dalekich dojazdów do pracy lub ponoszenia dodatkowych opłat np. za noclegi w innym mieście, brakiem znajomości rynku pracy, brakiem wsparcia ze strony bliskich. Te i inne problemy mogą zniechęcać część ludzi do szukania pracy dodatkowej poza miejscem zamieszkania. Jednak na miejscu o dodatkowe zarobki jest jeszcze trudniej, co wynika między innymi z ograniczonego rynku pracy, sezonowości zatrudnienia, braku kapitału na rozpoczęcie własne działalności, braku organizacji wspierających taką działalność.

Gospodarstwa domowe najczęściej są w stanie przezwyciężyć niedogodności i zabezpieczyć *livelihood*, chociaż nie we wszystkich warunkach. Gwałtowne zjawiska środowiskowe i polityczne mogą spowodować utratę takich zdolności. W badanym regionie duża, liczna rodzina stanowi podstawę zabezpieczenia egzystencji. Wzajemna pomoc członków rodziny

jest wpisana w kod kulturowy mieszkańców regionu. Zrównoważony system gospodarowania na wsi obejmuje więc działalności gospodarcze, które nie ograniczają się tylko do rolnictwa i są wykonywane przez wielu członków rodziny. Strategie, polegające na rozszerzaniu źródeł dochodów, umożliwiają zmianę tradycyjnych praktyk produkcyjnych i wykorzystywanie aktywów do zaspokojenia nowych potrzeb, pojawiających się wraz ze zmianami wynikającymi z nowego modelu życia i konsumpcji. Także uodparniają one rodzinę na sytuacje pojawiającej się niepewności i zagrożeń zarówno ze strony warunków środowiskowych, jak i polityczno-gospodarczych. Badania pokazały jak mieszkańcy podchodzą do nowych uwarunkowań społeczno-gospodarczych oraz jakie strategie obierają.

Programy wsparcia *livelihood* w krajach rozwijających się

Bieda i niedorozwój, które szczególnie dotykają regiony i duże liczebnie grupy społeczne w krajach rozwijających się sprawiły, że w dyskusji na temat poprawy warunków życia tej ludności oraz zwiększenia efektywności gospodarki w regionach peryferyjnych i zacofanych nawiązuje się do koncepcji *livelihood* i możliwości jej zoperacjonalizowania i wprowadzanie w programach pomocowych. Np. w wielu nowych projektach i programach FAO zakłada się, że organizacja ta może mieć większy wpływ na redukcję ubóstwa i poprawy jakości życia w regionach zacofanych, jeśli będzie wdrażała systemowo nowe koncepcje naukowe walki z ubóstwem (Programa de Apoyo a los Modos de Vida, 2004).

W pracach naukowych na temat *livelihood* analizuje się, jak wspomniano już wcześniej, mocne strony danej społeczności i regionu – warunki środowiska, umiejętności, aktywa, potencjał ludzki. W analizie potencjału lokalnego dla rozwoju znacznie bardziej przydatna, od ogólnej koncepcji *livelihood*, jest koncepcja *sustainable livelihood.* Podkreśla się w niej bowiem, że podejście przez pryzmat koncepcji rozwoju zrównoważonego do zagadnień potencjału lokalnego i jego wykorzystania (sposobów, błędów w eksploatacji, historii wykorzystania zasobów), jest właściwsze, jeśli podkreśla się kontekst kulturowy oraz właśnie specyfikę warunków środowiska naturalnego. Zastosowanie tego podejścia przyczyniło się do opracowania ram analitycznych w badaniach sytuacji ludności wiejskiej. Koncpecja *livelihood* jest szczególnie skuteczna w analizie ubóstwa i zrozumienia jego genezy oraz trwania. Także wydaje się być właściwa przy ocenie zakresu *vulnerability* mieszkańców peryferii wiejskich.

Tym samym więc pozwala na lepsze poznanie i zrozumienie kontekstu procesów rozwoju oraz różnorodnych trajektorii ich przebiegu, w zależności od regionu (Programa de Apoyo a los Modos de Vida, 2004).

Zgodnie z takim podejściem jest również przygotowany przez zespół naukowców z Peru i z Polski Plan Rozwoju Zrównoważonego Frias. W analizie obecnej sytuacji, ludność szczególnie narażoną na ubóstwo i jej potrzeby stawia się w centrum programu. Szczególną rolę nadaje się kwestii partycypacji społecznej nie tylko w procesie konsultacji planu, ale już na etapie formułowania najważniejszych zagadnień i potrzeb mieszkańców. Liczne warsztaty, które przeprowadzono i omówiono wcześniej, potwierdzają opinię o konieczności takich szerokich konsultacji. Także konieczność stymulowania tworzenia związków i organizacji, wspierających inicjatywy lokalne, okazała się być zgodna z założeniami FAO (Programa de Apoyo a los Modos de Vida, 2004).

Powszechny dostęp do zasobów, jak wynika z przedstawionej wcześniej analizy, jest kluczowym elementem we wszelkich strategiach i programach redukowania ubóstwa i wspierania rozwoju zrównoważonego. Mieszkańcy terenów wiejskich położonych peryferyjnie, którzy nie mają dostępu do zasobów lub dostęp ten jest im ograniczany (np. dostęp do wody, do ziemi) są znacznie bardziej *vulnerable* i podatni na niekorzystne sytuacje, które pogłębiają procesy niedorozwoju oraz wszelkiego typu braki. Nie są też zdolni do akumulowania zasobów oraz rekuperacji po przebytych kryzysach lub innych klęskach nawiedzających region (Czerny Córdova-Aguilar 2014, Córdova-Aguilar 2013)

Ważnym elementem programu rozwoju jest wskazywanie zainteresowanym możliwości wykorzystania ich aktywów oraz dostępu do istniejących zasobów naturalnych. Jak podkreśla też tekst FAO – Programa de Apoyo a los Modos de Vida (2004) – należy wspierać inicjatywy, zmierzające do tworzenia związków producentów i lokalnych towarzystw handlowych.

Projekty, realizowane zarówno we Frias, jak i w innych dystryktach w prowincji Piura, koncentrują się na:

- realizacji prac, które ułatwiają lub umożliwiają dostęp do zasobów (głównie wody);
- poprawie warunków życia mieszkańców (głównie przez promowanie budowy łazienek i latryn w gospodarstwach wiejskich);
- zachęcaniu (uczeniu) partycypacji społecznej (czasami nie jest to konieczne, ponieważ mieszkańcy sami się organizują, jak to pokazano w *rondas campesinas*);

- pokazaniu korzyści, wynikających z dywersyfikacji *livelihood* oraz włączenia kobiet do aktywności ekonomicznej;
- rozwiązywaniu konfliktów o zasoby, szczególnie o wodę.

Wnioski

W programie rozwoju skorzystano więc z analizy *livelihood* oraz materiałów zebranych podczas badań terenowych w celu uzasadnienia propozycji rozwoju zgodnie z koncepcją *sustainable livelihoods*. O ile analizy dostępu do zasobów są szczegółowe, to do pełnej oceny możliwości sustainable *livelihoods* brakuje jednak studiów z zakresu funkcjonowania prawa na poziomie lokalnym. Z obserwacji wynika, że prawo dostępu do zasobów jest często łamane poprzez fizyczne ograniczenia dostępu (płoty, bariery, ochrona, organizowane przez prywatnych właścicieli, często uzurpatorów do dysponowanie zasobami); poprzez naciski ze strony grup interesów lub kapitału na mieszkańców terenów wiejskich by sprzedali swoją ziemię (jeśli się temu opierają niekiedy używa się siły i mieszkańców wypędza z ich ziemi); przez działania polityków, którzy łamią prawo nie dopuszczając wszystkich mieszkańców do użytkowania lokalnych zasobów.

Strategie wzmocnienia mechanizmów i narzędzi instytucjonalnych, które nie tylko dają prawo mieszkańcom do szerokiego udziału w dyskusji na temat rozwoju, ale powinny spełniać postulaty ludności i wzmacniać ich udział w opracowywaniu polityk i programów rozwoju lokalnego, stanowią ważny element *sustainable livelihood*.

Zbyt intensywne użytkowanie ziemi rolnej w niektórych częściach badanego regionu prowadzi do erozji i spadku produktywności gleby. W dłuższym okresie może to doprowadzić do zmniejszenia produkcji i obniżenia się bezpieczeństwa żywnościowego w regionie. Niskie zainteresowanie innymi formami działalności, często obserwowana bierność i brak chęci do działań, wykraczających poza tradycyjne prace na roli sprawiają, że wyjście z kręgu niedorozwoju wydaje się dzisiaj trudne.

References

Bebbington A. (1999). Capitals and Capabilities: A Framework for Analyzing Peasant Viability, Rural Livelihoods and Poverty. *World Development*, Vol. 27, No. 12, pp. 2021–2044.

Berdegué, J.A., Biénabe, E., and Peppelenbos, L. (2008). Innovative Practice in Connecting Small-scale Producers with Dynamic Markets www.regoverningmarkets.org

Carney, D. (ed.). (1998). Sustainable Rural Livelihoods: What contribution can we make? London: Department for International Development.

Chambers, R. iConway, G.R. (1992). Sustainable Rural Livelihoods: Practical Concepts for the 21st Century, *Discussion Paper* 296. Brighton, UK: Institute of Development Studies

Córdova-Aguilar H. Czerny M. (2014). Development in Marginal Areas: Vulnerabilty in rural development as exemplified by the district Frías, Northwestern Peru. Journal of Latin American Geography

Córdova-Aguilar H. (2013). Nuevo Plan de Desarrollo Local Concertado del Distrito de Frías, Provincia de Ayabaca, Piura, 2013–2025. Lima, Municipalidad Distrital de Frías, Sociedad Geográfica de Lima, CIGA-PUCP.

Czerny M. (2008). "Estudios territoriales: nuevos enfoques relacionados con los conceptos de vulnerabilidad y de la aseguración de la existencia de la sociedad" (livelihood). 2008. In: El Desarrollo Hoy en América Latina. El Colegio de Tlaxcala, México, pp. 145–158.

DFID. (1999). Sustainable Livelihoods and Poverty Elimination. London: Department for International Development.

Echeverria R., Ribero M. (200). Nueva Ruralidad. Visión del Territorio en América Latina y el Caribe. San José, IICA.

Ellis, F. (2000). Rural Livelihoods and Diversity in Developing Countries. Oxford: Oxford University Press.

Gómez-Demetrio W., Sánchez-Vera E., Espinoza-Ortega A., Herrera-Tapia F. (2013). El papel de los activos productivos en modos de vida rurales. La obtención de indicadores. *Convergencia. Revista de Ciencias Sociales*, UAEM, vol. 20, núm. 62, pp. 71–105.

Programa de Apoyo a los Modos de Vida. Resumen del Programa. (2004). ORGANIZACIÓN DE LAS NACIONES UNIDAS PARA LA AGRICULTURA Y LA ALIMENTACIÓN. Programa de Apoyo a los Modos de Vida (LSP). Un Programa interdepartamental para incrementar el apoyo hacia el mejoramiento de los modos de vida de la población rural pobre.

Kinsey B. H. (2002). Survival or Growth? Temporal Dimensions of Rural Livelihoods in Risky Environments. *Journal of Southern African Studies*, Vol. 28, No. 3, Special Issue: Changing Livelihoods, pp. 615–629.

Mora-Delgado J. (2007). Sociedades campesinas, agricultura y desarrollo rural. *Revista Luna Azul,* No. 24, pp. 1–7.

Schneider, S. and Peyré, I.G. (2006). Territorio y enfoque territorial: De las referencias cognitivas a los aportes aplicados al análisis de los procesos sociales rurales. In: Manzanal, Neiman, G., Lattuada, M. (Eds.), Desarrollo rural. Organizaciones, Instituciones y Territorio. Ciccus, Buenos Aires, pp. 7–102.

Skoczek M. (ed.). (2013). Zmiany społeczno-gospodarcze w regionach tubylczych Meksyku i ich percepcja przez mieszkańców. Przypadek Regionu Mazahua. Warszawa, WGSR, Uniwersytet Warszawski.

Stewart Carloni A. (2006). Guía rápida para misiones. Analizar las instituciones locales y los medios de vida. FAO. Roma. http://www.fao.org/docrep/009/a0273s/a0273s00.htm#Contents, 14.02.2014.

Endnotes

1. Artykuł opracowany w ramach projektu „Zabezpieczenie egzystencji (livelihood) – nadzieja i uwarunkowania nowego paradygmatu dla badań nad rozwojem" NCN 2011/01/B/HS4/03248